

ÇAY'IN KARADENİZ BÖLGESİ İÇİN ÖNEMİ VE TARİHİ SEYRİ

*Dündar ALİKILIÇ**

ÖZ

Bu makalede Karadeniz Bölgesindeki çay tarihi, tarımı ve kültürel etkisi incelenmiş; tarihi seyrinde Türk kültürü ve yaşamına dâhil olmasıyla birlikte ortaya çıkan değerleri araştırılmıştır. Ayrıca Karadeniz havalisindeki ekonomik getirisi ile beraber insanımızın çayın etrafındaki kültürel değişikliği ve zenginliği ortaya konulmuştur. 100-150 yıllık tarihi serüveni olmasına karşın bugün için çay, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü yerel bir bitki olmaktan öte milli bir içecek haline gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çay, Doğu Karadeniz, Çay Tarihi, Trabzon, Rize

IMPORTANCE OF TEA FOR THE BLACK SEA REGION AND HISTORICAL DURATION

ABSTRACT

In this article history of tea, agriculture and cultural impacts in the Black Sea region were examined. It has been researched the values after tea to be included in the Turkish culture and life historically. Also the economic benefits of tea provide to the Black Sea region and cultural changes and wealth that have occurred with tea was presented. Although tea is 100-150 years of history beyond being a native plant to the Eastern Black Region, it has become a national drink.

Keywords: Tea, Tea history, Eastern Black Region, Trabzon, Rize

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, ERZURUM. dalikilic@yahoo.com

Giriş

Çay, nemli iklimlerde yetişen küçük boylu bir ağaçtır. Çay (Lat. *Camellia sinensis*), Çaygiller (Theaceae) familyasından ana vatanı, batıda Assam-Birmanya sınırı boyunca uzanan Nayaland, Manipur ve Lushai tepeleri, doğuda Çin ve güneyde Birmanya ve Tayland tepelerinden Vietnam içlerine kadar uzanan bölgeler arasında kalan yelpaze biçimli bir alanın oluştuğu kabul edilen çalı türüdür.¹

Dünya üzerinde çay bitkisinin yetiştirildiği ülkeler geniş enlem dereceleri arasında dağılım göstermektedir. Örneğin Kuzey Yarım Küre'de yaklaşık 42 enlem derecesinden Güney Yarım Küre'de 27 enlem derecesine değin çay bitkisi yetiştirilmektedir. Çay bitkisi, yağışı bol ve sıcak olan yerlerde yetişebilir. Ancak dünyada ekonomik olarak çay üretiminin yapıldığı yerler sınırlıdır. Hindistan, Çin, Sri Lanka, Bangladeş ve Japonya çay bitkisinin yaygın şekilde yetiştirildiği ve çay üretiminin yapıldığı ülkelerdir. Bu arada çay bitkisi Endonezya, Malezya, Formoza, Uganda, Birmanya, Niyazaland, Kenya, Tanganika, Uganda, Mozambik, Brezilya, Şili, Arjantin, Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye'de de ekonomik düzeyde yetiştirilmekte ve çay üretimi yapılmaktadır.

Dünya'da yetiştirildiği yerlerin iklim durumları incelendiğinde, çay bitkisinin genelde yarı tropik bir bitki olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bu savın doğruluğunu, çay bitkisinin Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye'de başarılı bir şekilde yetiştirilmesi etkilemez. Çünkü anılan yerlerde mikroklima oluşması nedeniyle çay bitkisi yetiştirilebilmektedir. Örneğin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 41,4 enlem derecesinde çay bitkisinin yetişmesine uygun koşulların oluşmasında, bölgeyi kuşatan ve yüksekliği 3000 metreyi geçen sıra dağların etkisi büyüktür. Gürcistan'da Kafkas sıra dağları karadan gelen soğuk ve kuru rüzgârlara set oluşturup bölgede sıcaklığın düşmesini önlerken denizden gelen nemli rüzgârları tutarak yağmur şekline dönüşmesine neden olmaktadır. Yüksek sıra dağların anılan etkileri sonucu bölgede çay bitkisinin yetişebilmesi için yarı tropik çevre koşulları oluşmaktadır.

İlk çay biraz keyif, biraz da tıbbi nedenlerle içilmiş, çay içerek zihni uyanık tutmak, bin bir derde deva özelliklerinden yararlanmak hep söz konusu edile gelmiştir. İşin güzel ve şaşırtıcı yanı ise, çayın sıcak bir içecek olmasının ötesine geçmesiyle başlıyor².

Beş bin yıldan beri bilinen, sevilen; efsanesi, deyimleri, şiirleri, sanat ve sanayisi oluşan çay, kendi kültürünü de oluşturmuştur. Çin'den Rusya yoluyla Osmanlı Devleti'ne giren çayın, Anadolu'da içilme alışkanlığı 1600' lü yıllarda başlar. Özellikle Tanzimat'tan sonra tüketimi artmış, 19. yüzyılın sonlarında kahvaltılı sofralarında yerini almıştır.

¹ *Wikipedia.org.*

² <http://biriz.biz/cay/kultur/index.htm>.

Dünyada sudan sonra en fazla tüketilen gıda ve ihtiyaç maddesi olarak çay bugün yaklaşık kırk ülkede yetişmektedir. Türkiye çay pazarı, dünyanın tonajda beşinci büyük çay pazarı durumundadır. Dünyada kişi başı çay tüketiminde 1,8 kilogram ile Çin ve Hindistan'ın ardından üçüncü sırada bulunmaktadır. Türkiye nüfusunun yüzde 96'sı her gün çay içer³. Kişi başına tüketimde dünyanın ilk üçüncü sıralamasında yer almasına rağmen Türkiye, üretim bakımından altıncı sırada bulunmaktadır. Ülkemizde yaklaşık bir milyon insanın gelir kaynağı olması nedeniyle iktisadi hayatta olduğu kadar, sosyal hayatta da önemli yer işgal etmektedir. Türkçe'ye kattığı kelime ve deyimler, maddi kültüre soktuğu eşya ve gereçlerle, folklorik tıptaki yararlarıyla Türk kültürü ve etnografyasında derin izler bırakmıştır⁴.

Çay, Karadeniz'de sahilden dağların tepelerine kadar bütün araziye kaplayan yemyeşil bir örtüdür. İnsanımız bu örtünün üzerine serilmişçesine aralıklarla evlerini yapmıştır. Gerek coğrafi yapısı itibarıyla, gerekse çayla her karış toprağın değerlenmesi sonucunda Karadeniz'de hangi köyün nerede bittiğini, hangi ilçenin nerede başladığını kestirmek zordur. Bölge insanı hayatını, toprağını kıymetlendiren bu “yeşil altına” göre ayarlamıştır. Karış karış her tarafı şenlendiren, canlı tutan, metre metre ıssızlığı ve tenhaliği bu bölgeden uzaklaştıran çay gurbete çıkan halkın geri dönüşünü de sağlamıştır. Onunla mürüvvet görmüş, mutluluklar yaşamış, “Varlık” kelimesini öğrenmiştir. Çay sayesinde Doğu Karadeniz'i bütün dünya tanımıştır⁵.

Çayın Kısa Tarihi

Çayın milattan önce 2737 yılında Çin İmparatoru Shen Nung tarafından tesadüf olarak bulunduğu ifade edilir. İsmi ise Çince'deki “ça” dan gelmektedir. Benzer şekilde çaya Ruslar “chay”, Araplar “shaye”, Japonlar “cha” ismini vermişlerdir⁶. Kelime dilimize Çince 'den, “haşlanarak suyu içilen “ma'ruf yaprak⁷”, “çay” olarak geçmiştir.

Çay hakkında en eski kaynak bir Arap seyahatnamesidir. Bu seyahatnamede, 879 yılında, Kanton şehri gelirlerinin çay ve tuzdan alınan vergiler olduğu kayıtlıdır. İpek yolu güzergâhını takip ederek çayın Çin'den Osmanlı Devleti'ne getirilmesi Avrupa'dan önce olmuştur. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde* ve bazı gümrük kayıtlarında, çay konusunda bilgiler ve belgeler bulunmaktadır. 1777 tarihli bir attariye defterinde çay kaydına rastlanmaktadır. 1816 tarihli bir gümrük defterine göre de çay ithal edildiği belli olmaktadır. Türkiye'de ise yayımlanan en eski çay risalelerinden birisi,

³ “Çay”, *Atlas Dergisi*, sayı 224, İstanbul 2011,s,90-91.

⁴ Kemalettin Kuzucu, “Türkiye’de Çaycılığın Tarihi Gelişimi” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2003, S: 8, s.75.

⁵ Muhammet Safi, “Osmanlı’da İlk Çay Tarımı”, *Tarih ve Düşünce*, İstanbul 2006, S: 63, s.41.

⁶ <http://blog.dunyacayevi.com/cayin-tarihcesi.html>

⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s.505.

Farsçadan çevrilip, ilk baskısı H.1289 (M.1872) yılında İstanbul'da, ikinci baskısı ise H.1300 (M.1883) yılında, Mısır'da Kahire'de Bulak matbaasında basılan ve farklı isimlerle basılan *Şifa'ül Fuad, Havass-ı Biberiyye, Çay Risalesi* adlı kitaptır⁸. Çay Risalesi Türkçe'de bilinen basılı ilk çay kitabı unvanını taşımakta ve ilk çay sözlüğünü içermektedir⁹. Bu eseri takiben Ali Nazimâ'nın 1892 tarihli "Çay" adlı eseri ve 1912 yılında basılan Mehmet Arif'in "Çay Hakkında Malumat" adlı kitapları yayımlanmıştır¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde 16.Yüzyıldan itibaren var olduğunu gördüğümüz çay yaprağı, 19. Yüzyılın ortalarına kadar ve sınırlı bir kesim tarafından itriyat olarak kullanılmıştır. Şeyhülislam Damadzade Ebülhayr Ahmed Efendi, Yusufî'nin 1731 tarihli Farsça *Risale-i Çay* nüshasından tercüme ettiği *Çay Risalesi*'nde söz konusu maddenin faydalarını uzun uzun anlatmıştır. 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla başlayan hayat tarzının değişmesi sürecinde çay, yavaş yavaş kahvaltılarda ve kolektif tüketim alanlarında içilmeye başlanmıştı¹¹ ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin sözlü halk kültürüne göre de, yörede çay üretimi Osmanlı döneminde, hatta 19. Yüzyılın sonlarında başlamıştır. Nitekim 1878 yılına ait Trabzon vilayeti salnamesi bu görüşün doğruluğunu belgelemektedir. Zira salnamede 1878 yılında Lazistan sancağına bağlı Hopa kazasında 20.000 kıyye¹² çay elde edildiği kayıtlıdır. Halk arasında "Moskov Çayı" olarak bilirse de halis Çin çayından başka bir şey olmayan bitki, şehir merkezi de dâhil olmak üzere Trabzon'un çeşitli mıntıklarında yetişmekte idi; Fakat rakamsal değer açısından salnamede Hopa ve Arhavi rekolteleri dışında kayıt bulunmamaktadır¹³.

Bölgede çay tabirinin geçtiği ilginç ifade ve örneklere rastlanmaktadır.1879 tarihli Osmanlıca bir belgede, henüz bugünkü çay bitkisinin yetiştirilmediği bir tarihte, Trabzon ve Rize'deki ormanlarda, kırlarda ve halkın bazılarının bahçelerinde bol miktarda keşfedilen bir çay ağacından bahsedilmektedir. Bu belgeye göre yöre halkı bu bitkiyi, emek ve akça sarf ederek terbiye edip yapraklarının kilosunu on mecrediye karşılığında satmaktadır. O zamanın hükümeti tarafından gümrük vergisi alınan bu çaya benzeyen bitkiden, ayrıca orman vergisi de alınmak istenmektedir. Rusya Hükümeti bu bitkiden vergi namına bir şey almadığından, bu çayların kaçak olarak yurt dışına çıkacağından endişe duyulmaktadır. Trabzon valiliğinin yazısı üzerine Osmanlı Hükümeti bu bitkiden örnek ister. Orman Bakanlığı'nın da kont-

⁸ Burhan Kacar, *Çay: Çay Bitkisi, Biyokimyası, Gübrelemesi, İşleme Teknolojisi*, Ankara, 2010, s. 16-17.

⁹ Mevhibe Coşar, *Üç Çay Risalesi*, İstanbul 2006, s.16.

¹⁰ Coşar, *a.g.e.*, s.30.

¹¹ Kemalettin Kuzucu, "Çayı Yetiştirmek İçin Önce Ekmedik Yer Bırakmadık ve Nihayet Rize'de Karar Kıldık" *Haber Türk Tarih*, İstanbul 2010, S: 25, s.12.

¹² Kıyye: Okka adlı eski bir ağırlık ölçüsünün diğer ismi olup, şimdiki 1282 gramdır. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1989, s.186, www.Sozluk.net

¹³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Sene 1296, s.169

rolünde olmak şartıyla bunun yararlı olup olmadığı araştırılıp ondan sonra tarımının yapılmasına ve yaygınlaştırılmasına teşebbüs edilmesi tavsiye olunmuştur¹⁴. 1888 yılında Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane mezunlarından Mudanya Kaymakamı Hasan Fehmi tarafından İstanbul'da 1892 yılında yayımlanan Coğrafya-yı Sinai ve Ticarî adlı kitapta, zamanın Ticaret Nazırı Esbakı İsmail Paşa Hazretleri aracılığıyla Çin'den getirildiği yazılmıştır¹⁵.

Bahsedilen çay ağacına benzeyen bir bitki olarak tarif edilen bu çay, yöre halkının Likaba, Likarpa, Kaskana, Ançera, Çera, Maheyova, Meheğop, Çay Üzüümü ve Trabzon Çayı gibi değişik adlarla tanıdığı bitkidir. İngilizcesi Blueberry olarak bilinen Yaban Mersini, "sağlık meyvesi" olarak tanınmaktadır. Bugün başta Kanada ve Amerika olmak üzere pek çok ülkede oldukça önemli bir mevkiye sahiptir. Kansere, şekere ve diğer hastalıklara iyi geldiği bilinmektedir; ancak belgede çay diye tabir edilen bu bitki, bugünkü anlamda bildiğimiz çay değildir.

Bugün çay olarak isimlendirdiğimiz bitki ise tamamen bireysel çabalarla geliştirilen üretim sonucunda hayatımıza girmiştir. Bu üretim, çalışmak amacıyla başta Batum olmak üzere Rusya'nın çeşitli şehirlerine giden Rize ve Artvinli işçilerin memleketlerine döndüklerinde getirdikleri çay fidanlarını burada dikmelerinin bir sonucudur. İlk zamanlarda özel bahçe ve tarlalarda ekilen egzotik bitkinin daha sonra ormanlık sahalarda ve kırlarda kendiliğinden yetiştiği tespit edilmiştir. Yaklaşık yarım metre boy veren ağaçlar başlangıçta kimsenin dikkatini çekmemiş, sıradan bir ot olarak nitelendirilmiştir. Orman ve Meadin Nezareti, çay bitkisinin cins ve niteliğinin sağlık açısından yarar ve zararının yeterince bilinmediğini, bu nedenle bitkinin incelenmesi amacıyla fidan, dal, çiçek ve tohumundan bir miktar numunenin merkeze gönderilmesini istemiştir¹⁶. Daha sonra önemi kavranmış ve bu doğrultuda teşebbüsler yapılmıştır. Saraya gönderilen bir belgede ise şöyle denilmektedir:

"Bu hakir ve zayıf kulunuzun arzı şudur ki, çay bitkisi, besleyici ve iyileştirici özellikleri olduğu için ticaret pazarında ehemmiyetli bir konuma sahiptir. Bundan dolayı Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve tarımının yaygınlaştırılması hususlarına teşebbüs edilmesi padişahımızın buyruklarına bağlıdır. Ülkemizin çeşitli yerlerinde bulunan numune çiftlik ve tarlalarında daha önce hazırlanmış olan birer dönümlük arazilerde deneme amaçlı olarak ekilmesi ve yetiştirilmesi için Japonya'dan yeterli sayıda tohum ve fidan sipariş edilmiştir¹⁷."

¹⁴ BOA. İ.ŞD.46/2515

¹⁵ Burhan Kacar, *Yapraktan Bardağa Çay*, Ankara 1992, s.4.

¹⁶ BOA, İrade, Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), nr 2515, (4 Recep 1296/24 Haziran 1879).

¹⁷ BOA. İOM.2/1312.R.2.

Çayın yanında mısır ekiminin de Karadeniz havalisinde yaygınlaştırılmasının emredilmesi, bölge zirai faaliyetleri açısından çok önemlidir. Bu önemi izah eden belgede şöyle denilmektedir:

“Şefkatli efendim hazretleri, Zatınızın halifelîği sayesinde numune çiftlik ve tarlalarında deneme amaçlı olarak ekilerek yetiştirilmek üzere Japonya’dan getirtilip bir miktarı önceki gün makamınıza arz olunan çay tohumunun nasıl ekileceği ve nasıl yetiştirileceğine dair kaleme alınan tarifname ekte takdim kılınmıştır. Çay yetiştirilmesi hakkında kaleme alınacak bir kitap da basılıp dağıtılacaktır. Bu kitaptan bir tanesi de zat-ı alilerine takdim edilecektir. Bunun yanında, bir de elli günde yetişmekte olan küçük taneli mısır tohumundan bahsetmek istiyorum. Numune çiftliklerinde yetiştirilen mısırlardan bir miktarı bu kez size takdim olundu. Bu tohum gerek sahillerde ve gerekse yüksek yerlerde pek güzel yetişmektedir. Oldukça da soğuğa dayanıklıdır. Kamışları fazla uzamayıp rüzgârın tesirinden de etkilenmemektedir. Ayrıca hayvanlar da bunu yemektirler. Geçen sene Trabzon’a gönderilen tohum örneği ekilip yetiştirilmiştir. Valilikçe bu konuda son derece olumlu görüşler bildirilmiştir. Mısır bitkisinin taneleri de oralar insanı tarafından bir gıda maddesi olacak özelliğindedir. Kamışlarının da hayvanlara yem olması bu mısır tohumunun Trabzon’da tarımının yaygınlaştırılması çalışmalarına başlanmıştır. Bu konuda ve her konuda emir ve ferman padişahımızdır.”¹⁸

Sultan II. Abdulhamid’in Orman, Madenler ve Tarım Bakanı Selim Paşa, kendi imzasıyla padişaha sunduğu raporda şöyle yazmaktadır:

“Devletli Efendim Padişahım Hazretleri, Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve tarımın yaygınlaştırılması için buyruğunuza ihtiyaç duyulan çay bitkisinin, numune çiftlik ve tarlalarında deneme amaçlı olarak üretilmesi için Japonya’ya yeterli sayıda tohum ve fidan sipariş edilmiştir. Trabzon (Samsun’dan Artvin’e kadar Doğu Karadeniz Bölgesi), Maraş, İzmit ve Bursa civarlarında kendiliğinden yetiştiği bildirilen bir tür çay fidanından da icap ettiği kadarı aynı çiftlik ve tarlalara dikilecektir. Halkalı Ziraat Mektebi’nde meyvesiz ağaç fidanlığı meydana getirilecektir. Trabzon, Maraş, İzmit ve Bursa’da bulunan o türden ağaç ve çay fidanlarını getirmek için bu konuda özel bilgisi bulunan Kızıltoprak Amerika Asma Fidanlığı Müteahhidi Mösyö Ekriln’in gönderilmesi isabetli olacaktır. Mösyö Ekriln buralardaki fidanların çıkartılması ve nakliye işleriyle uğraşacaktır. Gerekli masrafların karşılanması için ve Japonya’dan gelecek fidan ve tohumların bedellerinin ödenmesi için, Ziraat işleri için Ziraat Bankası’ndan 1894 senesine mahsuben ödenmesi için Orman, Madenler ve Ziraat Bakanlığı’nın müsaade isteği ve konunun gerçekleşmesi için de ferman buyurmanız babında bu yazı makamınıza yazıldı efendim”¹⁹.

¹⁸ BOA. Y.PRK. OMZ.1/84

¹⁹ Safi, a.g.m. s.44.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ferdi teşebbüslerin ilki Rize Ziraat Odası Reisi Hulusi Bey'e aittir. Memuriyeti sırasında, Rize ile Batum'un iklim şartlarının birbirine benzerliğini göz önüne alarak 1912 yılında Batum'dan tedarik ettiği tohumları kendi bahçesine ekmişti. Tohumlar kısa müddet sonra boy verdi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Rize'nin Ruslar tarafından işgali üzerine Hulusi Bey hicret etmek zorunda kaldı. Beş yıl sonra 1919 yılında bölgeye geri döndüğünde çay konusuna eğilmeye devam etti. Faaliyetleri hakkında kaynaklarda başka bilgi bulunmayan Hulusi Bey, deneyimlerinin sonucunu bir rapor halinde Hariciye Nezaretine ve ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi hocalarından Ali Rıza Bey'e sunmuştur²⁰.

Osmanlı döneminde çayın tarımsal serüveninde teorik anlamda en etkin kişi şüphesiz Ali Rıza Bey'dir. Batum'un zirai yapısıyla ekonomik durumunu incelemek üzere, 1918 yılında Ziraat Nezareti'nce Güney Kafkasya'ya görevlendirilmişti. Burada, Kafkasya kıyı bölgesinde ılıman iklim bitkilerinden mandalina, limon, portakal, bambu ve çayın yetiştirildiğini gördü. Saptadığı toprak ve iklim özellikleriyle bölgenin meteorolojik yapısını rapor etti. Ayrıca işgal sırasında Ruslar tarafından derlenmiş olan Rize'yle ilgili meteorolojik verileri de ele geçirmişti. Bu verilerden hareketle Rize ile Batum'un toprak formasyonunun benzerliğini tespit edince, Karadeniz'de de yetiştirilebileceği kanaatine varmıştı. Ali Rıza Bey tuttuğu raporları ilgili bakanlığa sundu. Söz konusu raporlar 1921 yılında kitap haline getirilerek yayınlandı. Çayın ekilmesi, yetiştirilmesi, nakliye ve pazarlaması safhalarıyla birlikte, bitkinin botanik mahiyetine temas etmesi bakımından o tarihe kadar yapılmış en kapsamlı ve bilimsel eser olan Ali Rıza Bey'in raporu, Türkiye'nin ekonomik geleceğinde çayın oynayacağı role değinmesi açısından da büyük önem taşımaktaydı.²¹

Ekim 1917 devrimiyle birlikte Rusya kapıları kapanınca Karadeniz halkı önemli bir iş kaynağından mahrum kalmıştı. Öte yandan I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı ekonomik bunalım, ardından Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve devlet otoritesinin zayıflığını fırsat bilen bazı kişiler diğer bölgelerde olduğu gibi Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de eşkıyalık hareketlerine ve halktan haraç almaya başlamışlardı. Bütün bunların yol açtığı emniyetsizliğin önüne geçmek, bölgede huzur ve güveni sağlayıcı tedbirler almak amacıyla Nisan 1921'de Ankara'da bir komisyon kuruldu. Her nezaretten temsilcinin iştirak ettiği komisyonda iktisat vekâleti adına Ziraat Müdür-i Umumisi Zihni Bey, Rize'de huzur ve asayişin sağlanmasının iş istihdamı yaratılmasına ve çalışma ortamlarının iyileştirilmesine bağlı olduğu vurgulamıştı. Zihni Bey, görüşlerini

²⁰ Ekrem Karadeniz, "Türkiye'ye Çay Hangi Tarihte Nasıl Girdi?" *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S: 8, Ağustos 1979, s.63-65.

²¹ Kuzucu, *a.g.m.* s.89.

sıralarken Ali Rıza Bey'in raporlarına atıfta bulunmuş ve Batum modelinin Rize'de uygulanabileceği üzerinde durmuştu.²²

Hükümet nezdindeki görüşmelerden sonra Zihni Bey 1923 yılında, araştırma ve incelemeleri yerinde yapmak ve kurulması kararlaştırılan üretme fidanlığı projesini hayata geçirmek üzere Rize'ye gitti. Daha sonra hükümet desteği düşüncesiyle bir kanun teklifi hazırlayarak meclise sundu. Dönemin Rize mebusları Esad ve Ekrem Beyler'in desteğiyle tasarı 6 Şubat 1924 tarihinde kanunlaştı. Kanunun çıkması ardından Zihni Bey Nisan 1924'te yeniden Rize'ye gitti.²³

Ancak devletin çay tarımı işine el atmasına rağmen, üretimde herhangi bir ilerleme meydana gelmedi. Bu durum sonucu Türkiye'de çay yetiştirme işi 1923 yılında hükümetin kendi kendine yetme politikası çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. O sırada Edirne'de Ziraat müşavirliği görevini yürütmekte olan Zihni Derin'e bir kez daha başvuruldu. Vekâletin baş müşavirliğine atanan Zihni Derin, Rize'deki zirai teşkilatı koordine etmekle görevlendirildi. Böylece Rize'de çay yetiştirme projesi daha bilinçli ve programlı bir hüviyete sokulmuş oldu. Önceki yıllarda köylüye dağıtılmış olan fidanların yavaş yavaş mahsul vermesi de umutları arttırmıştı. Laboratuvarında bölge incelenmesi yapılarak uygulanmaya en elverişli olan araziler seçildi. Köylülere yüz binlerce fidan dağıtıldı. Sovyetler Birliği'nden 1937 yılında 20, 1939 yılında 30 ve 1940 yılında ise 20 ton tohum satın alındı. 1938 yılında 81 lira bedel mukabilinde 135 kilogram çay yaprağı istihsal edilerek, ilkel vasıtalarla elde edilen 30 kilogram kuru çay Ankara'ya gönderildi. 29 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı "Çay Kanunu" ile çay tarımının ve üreticisinin desteklenmesi güvence altına alındı. Bu kanuna dayanılarak çay tarım alanları, ekolojik ilkelere göre Trabzon-Araklı deresinden (Karadere) komşumuz SSCB (Gürcistan) sahiline kadar, sahilden 15 km içeride olmak üzere belirlendi. Çay tüketim ve dış alım durumu dikkate alınarak 30 bin dönümlük bir alan çay tarımı için ayrıldı ve Ziraat Bankası'nın 5 yıl süreyle üreticiye faizsiz olarak 25 lira kredi vermesi kararlaştırıldı. Aynı kararname ile 1940 yılında Hopa, Sürmene ve Of'ta çay tarımı yapılmasına izin verildi.

Sonraki yıllarda kahveyle birlikte çay alımı da Tekel kapsamına alındı. Böylece uzun süren tecrübe aşamasından sonra hedef tutturulunca, ilkel atölyelerin yerine modern fabrikaların tesisi kaçınılmaz oldu. Nitekim Fener Mahallesinde 1946 yılında temeli atılan Rize Çay Fabrikası 1947 yılında işletmeye açıldı ve Türkiye çay ihracatına başladı.²⁴

Çay tarımının ve çay üretimi ile pazarlanmasının ayrı bakanlıkların sorumlulukları altında yürütülmesine 06.12.1971 tarihinde çıkarılan bir

²² Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara 1998, s.14.

²³ Zihnioğlu, a.g.e. s.15-16.

²⁴ Kuzucu, a.g.m. s.95, www.caykur.gov.tr, www.cayudad.com

kanunla son verildi. Çay Kurumu Genel Müdürlüğü'nün kısa adı ile ÇAYKUR'un 1947 sayılı kanun ile kurulmasından sonra Türkiye çaycılığı hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Özel sektörlere çay üretimi izni 04.12.1984 tarih ve 3092 sayılı çay kanunu ile verildi ve böylece yeni bir uygulama başlatıldı. Yeni açılan alanlarla birlikte çay üretimi üç misli artmaya başladı ve Karadeniz halkı için yeni iş imkânları ve alanları açıldı. Bugün çaylık alanların %65'i Rize, %21'i Trabzon, %11'i Artvin, %3'ü ise Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır.

Karadeniz'de Çayın Bugünkü Durumu

Çay bitkisi dört yaşından başlayarak ürün verir. Şartlara bağlı olarak ürün miktarı 10-15 yaşından sonra en yüksek düzeye ulaşır. Uzmanlara göre çayın uzun ömürlü bir bitki olduğu, doğada birkaç asır yaşadığı belirlenmiştir. Ülkemizde gözetim altında büyütülen çay bitkilerinin genellikle 100 yıl yaşadıkları kabul edilmektedir. Dolayısıyla tohumla ve tohumdan üretilmiş fidanlarla 1938 yılında oluşturulmaya başlanan çay bahçelerinin ekonomik ömürlerinin hemen hemen dolduğu belirtilmektedir. Bu yaşlı ve verimden düşen çay bahçelerinin yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Gerekli önlemler alınmazsa çayın 25 yıllık bir ömrünün kaldığı ifade edilmektedir.²⁵

Ekolojik şartlar nedeniyle dünyada çay hasadı ve kuru çay üretimi 9-11 ay devam ederken Türkiye'de 5-6 ay yapılmaktadır. Dünyada çay üretimi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Bu ülkelerin büyük çoğunluğunda üretim maliyetleri oldukça düşüktür. Türkiye'de ise kuru çay maliyeti diğer üretici ülkelerin maliyetlerinin çok üzerindedir. Hem kaliteyi artırmak hem de çayın geleceğini kurtarmak adına üreticilere önerilen bazı hususlar vardır. Bunların başında budama, gübreleme ve hasat işlemlerinin tekniğine göre yapılması gelir. Çünkü çay makasının tekniğine uygun kullanılmaması ve gübrenin bilinçsizce kullanılması, ürün kalitesinin azalmasına ve toprak yapısının bozulmasına sebep olur. Ayrıca makasın tekniğine uygun kullanılmaması ve standart dışı toplanan ürünün satın alınması, kalitesiz kuru çay üretimini artırır.

Genelde çay ürünü taze ve körpe yapaktır. Dünya çaycıları arasında bir sembol olan "two leaves, a bud" terimi iki yaprak ve tepe tomurcuğundan oluşan çay ürününü tarif eder. Bu yaprakların taze ve körpe olması şarttır, zaten çay tarımında amaç taze ve körpe nitelikte ürün yetiştirmektir. Kaliteli ürün ancak bu yolla elde edilir. Taze ve körpe yapraklarda catechine, kafein, makro elementler, mikro elementler ve enzimler yoğun olarak bulunur. Kart ve sert ve kör yapraklarda ise çayda kaliteyi yaratan elementlerin miktarı çok düşüktür. Fazla büyütülerek sertleşmiş ve katılaştırmış yapraklarda özsu azdır ve içindeki elementler azaltılmış durumdadır. Bunların yerine selüloz-odunlaşma

²⁵ Özcan Yüksek, *Çayın Öyküsü*, İstanbul 2014, s.40.

alır. Kaliteli çay ürünü ancak el toplamasıyla gerçekleşir. Başparmak ve şahadet parmağının etli kısmına alınarak “çıt” diye kırılan yaprak en kaliteli olanıdır²⁶. 1994’te tüm çay plantasyonları ölçülerek 75,8 bin hektar çaylık alan tespit edilmiştir. Ancak 93/5096 sayılı kararname ile yeni çaylık tesisi yasaklanmış olmasına rağmen, çay tarım alanları ekolojik sınırlar dışına doğru giderek genişliyor. Bu durum ise sektörde kalitesiz yaprak üretimine ve üretim fazlalığına yol açıyor.

2010 yılında Doğu Karadeniz’de üretilen yaklaşık 1 milyon 315 bin ton yaş çayın 600 bin tonu ÇAYKUR, 650 bin ton civarındaki bölümü ise özel sektör tarafından işlenmiştir. 2010 yılında kuru çay üretim miktarı 225 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Çay tarımı ve ticareti Doğu Karadeniz Bölgesi ekonomisinde çok önemli yer tutar. Çay sektöründe yaklaşık 40 bin kişi maaşlı olarak çalışıyor ve 200 bin üretici aile bütçesine katkı sağlıyor. Ülke ekonomisine kaynak temin etmekte olan çay, yaklaşık 1 milyon insanın geçim kaynağını teşkil ediyor.

Sonuç

Türkiye’de çay; çay bahçesinden fabrikasına, üretiminden Pazarlanmasına ve ticaretine değin önemli sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunların büyük bir bölümü Çaykur ve özel sektör ilgilileri tarafından da bilinmektedir. Yüzyılı aşmış bir serüveni olmasına rağmen çay ve ürünlerini hala geliştirememenin sıkıntısını yaşamaktayız. Dünya piyasalarındaki çay türevlerini gördükçe ülkemizde bu alanın ne kadar geri kaldığını hissediyoruz. Çay ve çayla alakalı yan ürünleri özel sektörün biraz da teşvikiyle, şimdilerde yeni yeni kullanılmaya başlandı. Şu ana kadar bilimsel bir tarımdan söz etmek ise neredeyse imkânsız. Hala yöresel faaliyetlerle üretim yapmakta, günlük iaşenin teminini düşünmekteyiz. Çaylıklarımızın tamamına yakını tohumdan yetiştirilmiş ve çay bitkileri de ekonomik ömürlerini doldurmuş bulunmaktadır. Çay bahçelerinin üstün nitelikli bol ürün veren ve çelikten üretilmiş bulunan fidanlarla bir plan içerisinde yeniden tesis edilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Ülkemizde yüz elli yıllık bir geçmişe sahip olan çay üretimi, daha iyi teknik ve fenle, bilimsel verilerle desteklenerek uygulanmalıdır. Dünya piyasaları ile rekabet edebilecek lezzet ve çeşitlilik için çalışmalara ağırlık verilmelidir. Çay bahçelerinin durumunun değerlendirmeye aşınması ve gerekirse ıslahı konusu bu bağlamda önem arz etmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nin ekonomik can damarı haline gelmiş olan bu yeşil bitkinin ülke ekonomisine katkısının ideal seviyesine çekilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde çay hak ettiği öneme kavuşur, insanların huzur ve refahı için bir kaynak olur.

²⁶ Zihnioğlu, *a.g.e.*, s.50.

Meclis-i erbab-ı dil bir lahza sensiz kalmasın,
Hürmetin inkâr eden asla hürmet bulmasın.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), nr 2515, (4
Recep 1296/24 Haziran 1879).

BOA. İ.ŞD.46/2515

BOA. İOM.2/1312.R.2.

BOA. Y.PRK. OMZ.1/84

2-Kitap ve Makaleler

“Çay”, *Atlas Dergisi*, S: 224, İstanbul 2011, s. 90-91.

DUMAN, Mustafa, *Çay Kitabı*, İstanbul 2005, s.160.

COŞAR, A. Mevhibe, *Üç Çay Risalesi*, İstanbul 2006, s.16

KACAR, Burhan, *Çay: Çay Bitkisi Biyokimyası, Gübrenmesi, İşleme Teknolojisi*, Ankara 2010, s.16.

KACAR, Burhan, *Yapraktan Bardağa Çay*, Ankara 1992, s. 4.

KARADENİZ, Ekrem, “Türkiye’ye Çay Hangi Tarihte Nasıl Girdi?” *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S: 8, Ağustos 1979, s. 63-65.

KUZUCU, Kemalettin, “Türkiye’de Çaycılığın Tarihi Gelişimi” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2003, S: 8, s.75.

KUZUCU, Kemalettin, “Çayı Yetiştirmek İçin Önce Ekmedik Yer Bırakmadık ve Nihayet Rize’de Karar Kıldık” *Haber Türk Tarih*, İstanbul 2010, S: 25, s.12.

SAFİ, Muhammet, “Osmanlı’da İlk Çay Tarımı”, *Tarih ve Düşünce*, İstanbul 2006, S: 63, s.41.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 505.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1989, s.186,

Trabzon Vilayeti Salnamesi, Sene 1296, s.16

YÜKSEK, Özcan, *Çayın Öyküsü*, İstanbul 2014, s.40.

ZİHNİOĞLU, Asım, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara 1998, s.14.

3-İnternet Kaynakları

<http://biriz.biz/cay/kultur/index.htm> (Erişim Tarihi: 08 Şubat 2016).

<http://blog.dunyacayevi.com/cayin-tarihcesi.html> (Erişim Tarihi: 08 Şubat 2016).

Wikipedia.org. (Erişim Tarihi: 08 Şubat 2016).

www.caykur.gov.tr

www.cayudad.com

www.Sozluk.net